

پراکنش جمعیت و فعالیت مطالعه موردی: شهرستان اسلام‌شهر

جمیله توکلی‌نیا^۱، ژیلا سجادی^۲، محمدکاظم شمس پویا^۳

چکیده

امروزه کلان‌شهرها با مسائل و چالش‌های بسیاری روبرو هستند که شناخت این چالش‌ها به‌منظور مواجهه، عبور از آن و نیز تلاش به‌منظور توسعه پایدار محیط حائز اهمیت بسیاری است. از جمله این چالش‌ها می‌توان به پراکنش ناموزون جمعیت و فعالیت در ناحیه پیرامونی کلان‌شهر تهران به‌ویژه شهرستان اسلام‌شهر اشاره کرد. در این پژوهش این گونه استدلال شده است که ساختارها و رویه‌های مدیریتی، همچنین نقص قوانین و برنامه‌ریزی‌ها منجر به رانش جمعیت (به‌ویژه فراقکنی مهاجران و کم درآمدها) از تهران به اسلام‌شهر شده است و در غیاب مدیریت شهری یکپارچه، شاهد رانش جمعیت از اسلام‌شهر به نواحی پیرامونی و نیز بروز و تشدید اسکان غیر رسمی در آن هستیم. همچنین وجود کارگاه‌های صنعتی و خدماتی و پراکندگی و تداخل آن با کاربری مسکونی در سطح شهر و نیز با انتقال فعالیت‌های انبارداری و باربری از تهران به اسلام‌شهر و گسترش آن، منطقه را با مسائل و چالش‌های بسیاری روبرو ساخته است. لذا با توجه به مجموع مواردی که ذکر آن رفت می‌توان شاهد نزول سطح کیفی زیست، بروز مسائل امنیتی، هجوم بی‌رویه جمعیت به اراضی کشاورزی و افزایش روند ساخت و سازهای یک‌شبه ساخته شده و به عبارتی رشد خودرو و بی‌ضابطه در محدوده مورد مطالعه بود که برخلاف منطق توسعه پایدار شهری خواهد بود. بنابراین شناخت و تحلیل عوامل زمینه‌ساز پراکنش (ناموزون) جمعیت و فعالیت و غنی‌بخشیدن به ادبیات علمی در این زمینه به‌ویژه در رابطه با محدوده مورد مطالعه از اهداف این پژوهش است. پژوهش حاضر می‌تواند در زمینه آسیب‌شناسی طرح‌ها، برنامه‌ریزی‌ها و اقدامات گذشته به‌ویژه در عرصه مدیریت کلان‌شهری و محدوده مورد مطالعه و اجتناب از دوباره کاری در این زمینه مفید افتد.

کلیدواژگان: پراکنش ناموزون، رانش، جمعیت، فعالیت، توسعه ناموزون، سکونتگاه غیررسمی، اسلام‌شهر.

۱. استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید بهشتی
۲. استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید بهشتی
۳. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید بهشتی

مقدمه

امروزه کلان‌شهرها با مشکلات و چالش‌های بسیاری روبرو هستند که شناخت آنها لازم و ضروری می‌نماید. همچنین اداره و مدیریت شهرها با دشواری‌های بسیاری روبروست. یکی از این مسائل و مشکلات، توسعه فیزیکی ناموزون و پراکنش ناموزون شهری است. بروکنر و همکاران (۲۰۰۰)، پراکنش افقی را بعنوان رشد فضایی مفراط شهرها تعریف می‌نماید (Hess and others, 2001: 5). که در نتیجه آن غالباً زمین‌های کشاورزی پیرامون شهرها مورد هجوم ساخت و سازهای پرشتاب قرار گرفته و به از هم گسیختگی فضایی دامن می‌زند. با توجه به گستردگی مقیاس و دامنه مسائل و چالش‌های پیش روی کلان‌شهرها به‌ویژه در جوامع در حال توسعه، بررسی و تحلیل عواملی که منجر به پراکنش ناموزون^۱ جمعیت و فعالیت شده است به‌ویژه در زمینه مدیریت شهری و کلان‌شهری حائز اهمیت بسیاری است.

اسلام‌شهر از نظر تقسیمات سیاسی کشور یکی از نقاط شهری استان تهران و جزو بخش مرکزی شهرستان اسلام‌شهر محسوب می‌شود. این شهر در نواحی میانی شمال غرب منطقه مرکز فلات ایران در موقع جغرافیایی ۳۵/۳۱ عرض شمالی از خط استوا و ۵۱/۱۴ طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ قرار دارد (مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵). از سویی، با توجه به پراکنش جمعیت و از سوی دیگر با توجه به گسترش فعالیت‌های باربری و انبارداری و وجود کارگاه‌های پراکنده در حوزه شهری اسلام‌شهر- رباط‌کریم و به‌ویژه در سطح اسلام‌شهر و همچنین خدمات کارگاهی در طرفین جاده ساوه، نیز راه‌اندازی و گسترش تدریجی ایستگاه آبرین در منطقه، تغییر و تخریب در وضعیت زیست‌محیطی و سکونتگاهی محدوده مورد مطالعه دور از انتظار نخواهد بود که بر خلاف منطق توسعه پایدار خواهد بود.

در این نوشتار این گونه استدلال شده است که ساختارها و رویه‌های مدیریتی منجر به رانش جمعیت و فعالیت از تهران به نواحی پیرامونی، منجمله محدوده مورد مطالعه شده است و در غیاب مدیریت یکپارچه شهری به پراکنش ناسنجیده جمعیت و فعالیت دامن زده شده است.

1. Sprawl

روش تحقیق

روش تحقیق توصیفی - تحلیلی است که از روش اسنادی و پیمایشی نیز بهره گرفته شده است. بدین معنی که در بخش اسنادی از مطالعات و پژوهش‌های مربوطه، نتایج سرشماری نفوس و مسکن و در بخش پیمایشی نوشتار، از مشاهده و فعالیت میدانی بهره گرفته شده است.

مبانی نظری

گسترش پراکنده و لجام گسیخته شهرها که در نیم قرن اخیر در قالب «اسپرال» در پژوهش‌های شهری وارد شده، امروزه موضوع محوری اکثر همایش‌ها سمینارهای شهری در کشورهای توسعه‌یافته است. سابقه کاربرد این اصطلاح به اواسط قرن بیستم باز می‌گردد؛ زمانی که بر اثر استفاده بی‌رویه از اتومبیل شخصی و توسعه سیستم بزرگراهها، بسط فضاهای شهری در آمریکا شدت گرفت و این امکان را برای شهروندان فراهم آورد تا از فضاهای درونی شهر خارج شده و با عدم محدودیت ساخت‌وساز در حاشیه شهرها ساکن شوند (پورمحمدی و جام کسری، ۱۳۸۹: ۳-۴).

در زمان ما توسعه فیزیکی ناموزون شهرها یکی از مسائل مهم را در کاربری زمین به وجود می‌آورد. این توسعه در واقع ادامه گسترش شهر در اطراف آن است؛ زیرا در اطراف شهرهای بزرگ، مناطقی وجود دارد که همواره، دوره انتقال از بهره‌برداری‌های روستایی به شهری را می‌گذرانند. در این رابطه می‌توان از روند بورس‌بازی و معاملات قماری زمین به‌عنوان یکی از عوامل اصلی برای توسعه فیزیکی ناموزن شهرها نام برد؛ به طوری که بورس‌بازی زمین و احتکار آن، بخشی از زمین را از توسعه باز می‌دارد؛ درحالی که بخش‌های دیگر آن، ممکن است به سرعت زیر پوشش ساختمان‌های شهری برود (شکویی، ۱۳۸۲: ۲۱۵-۲۱۳).

همچنین در اثر وقوع پراکنده‌روی شهری و تفرق حاصل از آن، اکوسیستم طبیعی پیرامون شهر از هم گسیخته می‌شود و قطعات از هم مجزای شهری شکل می‌گیرد که بین آنها هیچ رابطه و پیوند مستحکمی جز شبکه راه‌ها وجود ندارد. این فرایند که به‌گونه‌ای شتاب‌آلود در حال افزایش است به ناپایداری توسعه می‌انجامد (برک‌پور و اسدی، ۱۳۸۸: ۱۱۲).

الگوی پراکنش شهری سبب می‌شود که تراکم جمعیت کاهش یابد و در جریان این توسعه، شهر زمین‌های کشاورزی و مزارع را از بین برده، از نظر جلوه ظاهری به صورت قطعه قطعه شدن،

حرکت گره‌ای و جسته و گریخته و توسعه ناپیوسته و تدریجی بروز نماید (پورمحمدی و جام کسری، ۱۳۹۰: ۳۶).

پیشینه تحقیق

در تحقیقات خارجی و داخلی پژوهش‌هایی در رابطه با توسعه فیزیکی ناموزون و پراکنش شهری صورت گرفته است که نشان از اهمیت این موضوع به‌عنوان یکی از مسائل پیش روی شهرها و مدیران شهری دارد.

در تحقیقی در این رابطه پراکنش شهری با وضعیت سلامتی در رابطه گذاشته شده است و ارتباط بین رشد و گسترش ناموزون شهری و فعالیت فیزیکی، چاقی و بیماری بررسی شده است و عنوان شده، مردمی که در مناطقی که با گسترش ناموزون و پراکنش شهری مشخص می‌شود زندگی می‌کنند احتمالاً کمتر پیاده‌روی می‌کنند و وزن بیشتری نسبت به مردم سایر مناطق دارند (Mccann, 2003: 1-3).

همچنین در تحقیق دیگری در پاسخ به گسترش ناموزون و پیامدهای آن، مدیریت رشد مطرح شده است که می‌تواند در روستاها، حومه‌ها و شهرها به‌کار برده شود (jansen, 2005: 36). کنفرانس بررسی حمل و نقل نیز در سال ۱۹۹۸، ده ویژگی را در رابطه با پراکنش شهری مطرح می‌کند که عبارتند از:

۱. گسترش زیاد شهر به سمت بیرون
۲. سکونتگاه‌ها و ساختمان‌های تجاری کم تراکم
۳. توسعه گره‌ای (جسته و گریخته)
۴. خرد شدن قدرت کاربری زمین در بین بسیاری از مکان‌های مختلف
۵. غلبه وسایل نقلیه خصوصی در حمل و نقل
۶. برنامه‌ریزی نامتمرکز و یا کنترل کاربری‌ها
۷. توسعه‌های نواری شکل و پراکنده تجاری
۸. اختلاف مالیاتی زیاد بین مکان‌های مختلف
۹. تکیه عمده بر فرایند پالایش تهیه مسکن برای خانوارهای کم درآمد
۱۰. تفکیک انواع کاربری‌های مختلف (رهنما و عباس‌زاده، ۱۳۷۸: ۴۳-۴۲).

همچنین نتایج تحقیق دیگری بر روی شهر تبریز نشان می‌دهد که شهر تبریز با روند توسعه ناموزون درونی روبروست. فضاهای باز و به‌ویژه فضاهای سبز، باغ‌ها و اراضی کشاورزی اطراف آن، بیش از پیش در معرض تداخل با کاربری‌های دیگر و نهایتاً تخریب قرار گرفته و به لحاظ جمعیت‌پذیری، همواره بر تراکم‌های انسانی و ساختمانی آن، افزوده می‌شود، تا جایی که طرح‌ها و پروژه‌های شهرسازی پاسخگوی تحولات و پیامدهای حاصله نبوده، نوعی شهرسازی ناندیشیده و ناموزن در حال وقوع است (پورمحمدی و جام کسری، ۱۳۹۰: ۳۱).

متوسلی و اسماعیل‌زاده؛ رشد و پراکنش جمعیت در منطقه کلان‌شهری تهران را بررسی نموده و چنین بیان کرده‌اند که رشد و پراکنش جمعیت در منطقه کلان‌شهری تهران نامناسب و نامتعادل است و از عوامل تأثیرگذار در این خصوص به مواردی چون جریان مهاجرت خصوصاً به پیرامون کلان‌شهر تهران، قیمت زمین و مسکن و تغییرات آن در سطح منطقه، وضعیت ساختارهای مدیریتی و نظارتی موجود در سطح منطقه، دوری و نزدیکی به شبکه‌های ارتباطی و شهر تهران، میزان دسترسی به امکانات و خدمات، فرصت‌های شغلی جدید و نظایر اینها اشاره کرد (متوسلی و اسماعیل‌زاده، ۱۳۸۵: ۷۲). همچنین طیبیان و اسدی عوامل پراکنده‌رویی در توسعه فضایی مناطق کلان‌شهری را بررسی کرده‌اند و به مواردی نظیر ارزان بودن زمین در نواحی پیرامونی شهرها، اعمال کنترل ضعیف بر توسعه در خارج از محدوده شهرداری‌ها، انتخاب و ارجحیت یافتن شیوه زندگی حومه‌ای به ویژه در اثر تنزل کیفی مراکز شهری و افزایش مالکیت اتومبیل و پیشرفت تسهیلات حمل و نقل، قصور بازار در برآورد ارزش کامل فضاهای باز و هزینه اجتماعی ازدحام در نواحی پیرامونی و به‌طور خاص وجود تفرق سیاسی و حکومتی که تأثیر بزرگی بر شکل‌گیری و تشدید پراکنده‌رویی دارند اشاره کرده‌اند (طیبیان و اسدی، ۱۳۸۷: ۵).

در تحقیق دیگری با عنوان «توسعه فیزیکی و تأثیر آن در تغییر کاربری اراضی شهر ملایر» نشان داده شده است که عوامل جمعیتی و سیاست‌های مختلف مدیران طی دو دهه ۱۳۸۵-۱۳۶۵ بیشترین نقش را در بروز این تغییرات داشته و به سمتی حرکت نموده است که اراضی ساخته نشده‌ی شهر، روند کاهشی و اراضی ساخته شده‌ی شهر روند افزایشی طی کرده و در نهایت موجبات گسترش فیزیکی شهر را فراهم آورده است (شمس و حجی ملایری، ۱۳۸۸: ۷۵).

بحث

۱. پراکنش جمعیت و فعالیت

در این رابطه، نخست به رشد و گسترش تهران در ادوار گذشته توجه شده است و در خلال بحث به عوامل هجوم جمعیت و فعالیت‌ها از تهران به نواحی پیرامونی نظر انداخته شده است. در گام بعدی از ظهور و تشدید اسکان غیررسمی در اسلام‌شهر سخن رفته است. رشد و گسترش لاینقطع تهران که در طول ۲۰ سال سلطنت رضاشاه جمعیت آن را به ۴ برابر افزایش داده بود در زمان پهلوی دوم نیز ادامه یافت تا این که بعد از سال ۱۳۳۲ به دنبال یک سری اقدامات و وابستگی به سرمایه‌داری پیرامونی و افزایش درآمد نفت این رشد شدت بیشتری پیدا کرد و به تدریج موجبات تغییرات شدیدی را در سیمای شهر تهران فراهم آورد و روابط ناحیه‌ای را نیز خودبه‌خود دچار تحول و دگرگونی کرد. شهر، روستاها و زمینهای اطرافش را بدون طرح و برنامه یکی پس از دیگری در خود حل و فضای شهری را گسترش داد (نظریان، ۱۳۷۰: ۱۳۶).

با سرعت گرفتن مهاجرت‌های داخلی و افزایش جمعیت تهران و نیز تمرکز صنایع و... در تهران زمینه تمرکز شهری در منطقه تهران و پیدایش حاشیه‌نشینان در حومه آن فراهم آمد. باید اشاره کرد که تا سال ۱۳۴۳ حدود ۱/۱ میلیون نفر و تا سال ۱۳۴۵ حدود ۱/۶ میلیون نفر (تقریباً ۳۸٪ کل مهاجرین) و تا سال ۱۳۵۶ حدود ۵۰٪ کل مهاجرین کشور جذب تهران بزرگ شده بودند. طبق سرشماری سال ۱۳۳۵، ۴۸٪ جمعیت تهران را مهاجرین تشکیل می‌داده‌اند (همان: ۱۰۷-۱۰۶). در مجموع در فاصله ۲۰ ساله ۷۵-۱۳۵۵ حدود ۴۰ درصد از ۵ میلیون نفر اضافه جمعیت مجموعه به‌طور غیررسمی اسکان یافته‌اند. بزرگترین شهرهای منطقه پس از تهران و کرج، یعنی اسلام‌شهر، قدس، قرچک و... حاشیه‌نشین‌هایی بودند که به‌طور غیررسمی شکل گرفته و بعداً به شهر تبدیل شده‌اند. تنها طی پنج ساله ۷۵-۱۳۷۰ چهار شهر عمده از نه شهر جدید آن یعنی اکبرآباد، ملارد، پاکدشت و حسن آباد با مجموع جمعیت حدود ۲۳۰ هزار نفر جزو مراکز حاشیه‌نشین بوده‌اند. طی یک سال گذشته از نه آبادی تبدیل شده به شهر، هشت آبادی (باقرآباد، سلطان آباد و...) در زمره مراکز حاشیه‌نشین بوده‌اند (غمامی و دیگران، ۱۳۸۶: ۴).

بررسی جابه‌جایی‌های جمعیت در مناطق کلان‌شهری کشورهای در حال توسعه طی دهه‌های اخیر

نشان می‌دهد که در این کشورها، برخلاف کشورهای صنعتی و توسعه‌یافته، به جای اقبال متوسط، این گروه‌های کم درآمد هستند که تحرک قابل ملاحظه‌ای از نظر محل سکونت دارند. این گروه‌ها شهرهای بزرگ را، به دلیل بالا بودن هزینه مسکن، ترک و به ناگزیر در نقاط تجهیز نشده و ارزان پیرامون شهر سکونت می‌کنند. به این ترتیب کلان‌شهرهای جنوب با تمرکز فقر در مناطق پیرامون خود و حاشیه‌نشینی گسترده گروه‌های کم‌درآمد در کنار حومه‌نشینی محدود اقبال میانی مواجه‌اند (همان منبع: ۳۶-۳۵). نتیجه این هجوم گسترده، کمبود و فقدان تأسیسات و تجهیزات زیرساختی، کمبود مسکن و مهمتر از همه بورس‌بازی بر روی زمین بود که نتیجه نهایی آن اشغال اراضی اطراف شهر تهران به‌ویژه اراضی کشاورزی و گسترش فضایی در ابعاد مختلف و استفاده از امکانات جوامع اطراف تهران برای تأمین نیازمندیهای در حال تراشد نیروی انسانی مشغول در بخش‌های مختلف صنعتی، تجاری و خدماتی تهران بود (نظریان، ۱۳۷۰: ۱۰۷-۱۰۶).

از دیگر عوامل زمینه‌ساز در این رابطه می‌توان به نقص قوانین و برنامه‌ریزی‌ها اشاره کرد. در برنامه عمرانی سوم (۴۶-۱۳۴۱) در فصل عمران شهری برای نخستین بار به ضرورت تهیه طرح جامع شهری با هدف «تنظیم و پیش‌بینی توسعه زیربنای شهر در قالبی منطقی» اشاره شد که یکی از برآیندهای آن تهیه طرح جامع برای شهر تهران در سال ۱۳۴۷ بود. چنین طرح‌هایی مداخله مقطعی دولت در بازار زمین را به صورت مداخله‌ای همه‌جانبه و درازمدت درآورد. این مداخله شامل تنظیم بازار زمین در محدوده داخلی شهر از طریق تعیین کاربری، تراکم و منطقه‌بندی شهر و مداخله در عرضه زمین جدید از طریق تعیین جهت گسترش و محدوده‌های قانونی بود که در عمل با محدود کردن عرضه زمین و ضابطه‌مند کردن آن بر اساس استانداردهایی متناسب با توان گروه‌های متوسط و بالاتر، باعث گسترش اسکان و عرضه زمین در خارج محدوده شد (غمامی و دیگران، ۱۳۸۶: ۴۵).

اسکان غیررسمی برنامه‌ریزی تهیدستان غیرمتشکل شهری در جامعه‌ای است که برای تهیدستان برنامه‌ای وجود ندارد (پیران، ۱۳۸۰: ۴۵). و می‌توان آن را یکی از چهره‌های بارز فقر شهری دانست که در درون یا مجاور شهرها (به‌ویژه شهرهای بزرگ) به شکلی خودرو، فاقد مجوز ساختمان و برنامه رسمی شهرسازی با تجمعی از اقبال کم درآمد و سطح نازلی از کمیت و کیفیت زندگی شکل می‌گیرد. در کشور ما اسکان غیررسمی با رشدی سریعتر از رشد شهرنشینی به تعبیری رسمی، مواجه بوده و برآورد می‌شود که یک پنجم جمعیت شهری در اینگونه

سکونتگاهها مستقر باشند (صرافی، ۱۳۸۱: ۵).

حاشیه نشینی یا اسکان غیررسمی در منطقه تهران نیز بیشتر، با خرید، ساخت یا اجاره مسکن در بازار غیررسمی، خارج از محدوده قانونی شهرها شکل گرفته است و سهم آلودک‌نشین‌های داخل شهرها در آن ناچیز است. بررسی نشان می‌دهد که شیوه تصرف عدوانی زمین (یا ساختمان) در ایران قابل ملاحظه نیست و زمین و ساختمان به صورت غیررسمی خرید و فروش می‌شود (کاظمیان، ۱۳۸۳: ۲۰۷). باید یادآوری کرد که ضابطه تعیین ۳۰۰ مترمربع مساحت برای حداقل تفکیک مسکونی در طرح جامع اول تهران، بسیار فراتر از میانگین مساحت زمین مسکونی در وضع موجود (حدود ۱۰۰ متر) و خارج از توان گروه‌های کم‌درآمد بود. اتخاذ ضوابط و معیارهای شهری متناسب با گروه‌های متوسط برای معیارهای حداقل در طرح جامع یکی از عوامل رانش گروه‌های کم‌درآمد از شهر تهران بود، گروه‌هایی که در طول دهه چهل در نتیجه سوداگری زمین و افزایش شدید قیمت آن در پایتخت دچار معضل مسکن شده بودند (غمامی و دیگران، ۱۳۸۶: ۴۶).

همچنین تأکید برنامه چهارم اقتصادی اجتماعی (۱۳۴۷-۱۳۵۱) بر تقویت قطبهای اقتصادی موجود که با بالا رفتن ناگهانی قیمت نفت در سال ۵۰ همراه می‌شود، سبب می‌گردد تا "قطب - شهر" چهره واقعی خود را بنمایاند. پایتخت که تا پیش از این فاصله‌ای قابل توجه با مراکز استانی نداشت، یکباره عنان می‌گسلد و به قطب اصلی جمعیتی و فعالیتی تبدیل می‌گردد. ورود ناگهانی دلارهای نفتی، به تبع تعریف کشور در نظام اقتصاد جهانی، کماکان به سوی سوداگری سوق داده می‌شود. کانونهای زیستی حاشیه‌ای و به خصوص کانونهای زیستی از قبل موجود - روستاهای مجاور شهر - بستری مناسب برای سوداگری است. زمینهای زراعی بزرگ - عمدتاً در دست صاحبان مکت - با توجه به قانون شهرک‌سازی، قانون نظارت بر گسترش شهر تهران (۱۳۵۲)، آیین‌نامه استفاده از اراضی در خارج از محدوده‌ها و حریم شهرها (۱۳۵۵) و ... به سرعت برای ایجاد شهرکهای منفصل در ارتباط با جاده‌های ارتباطی با تهران آماده می‌شوند. پاره‌ای از این شهرک‌ها برای برآوردن نیازهای خوابگاهی محورهای صنعتی اطراف تهران، و پاره‌ای نیز برای ایجاد مسکن ارزان قیمت (در معنای سوداگرانه آن) شکل می‌گیرند. مجموعه زیستی اسلام‌شهر، به‌عنوان بزرگترین کانون زیستی حاشیه‌ای در مجاورت قطب - شهر تهران، از فرایندی که در بالا از آن سخن رفته تبعیت کرده است (حبیبی، ۱۳۸۱: ۲۶).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ادامه ایجاد شهرک در محدوده ۲۵ ساله سازمان مسکن ضمن صدور مجوز تأسیس شهرک به بعضی از متقاضیان، نسبت به واگذاری اراضی به تعاونی‌های مسکن نیز اقدام کرد و از طرف دیگر بعضی از روستاهای قدیمی به مرور گسترش یافته و به صورت اقامتگاهها و شهرکهای اطراف تهران درآمدند. بدین ترتیب تهران در محدوده ۲۵ ساله و خارج از محدوده ۵ ساله به صورت ناموزون و ناهمگن گسترش یافت و مقدمات پیدایش اعمار و قطبهای جمعیتی اطراف شهری بیش از پیش فراهم شد (نظریان، ۱۳۷۰: ۱۱۷-۱۱۵). لازم به ذکر است که به دنبال طرح محدوده پنج‌ساله، مساحت تهران به ۲۳۰ کیلومترمربع و در محدوده ۲۵ ساله در سال ۱۳۵۵ به ۶۳۰ کیلومترمربع رسید که در داخل منطقه‌ای که شامل شهرستانهای شمیرانات، شهر ری و ورامین می‌شود، از وسعت بیشتری برخوردار بود. در طول این تحول و گسترش ۳۰ ساله حدود ۱۰۸ آبادی در داخل محدوده ۲۵ ساله شهری ادغام و در آن حل شدند. ولی مجموعه آبادی‌هایی که خارج از این فضا قرار داشتند نیز از اثرات دگرگونی برکنار نماندند. در این مدت، ۶۰ شهرک جدید در محدوده ۲۵ ساله تهران ایجاد شد. به‌علاوه دهها شهرک بزرگ و کوچک و بعضی از آنها با جمعیت خیلی بیشتر (اسلام‌شهر) در خارج از محدوده ۲۵ ساله و در داخل حوزه استحفاظی به وجود آمدند (همان منبع: ۱۳۶). همچنین پس از انقلاب در سال ۱۳۵۸ قانون لغو مالکیت اراضی شهری و در اسفندماه سال ۱۳۶۱ «قانون زمین شهری» به تصویب رسید و سازمان زمین شهری با وظیفه اعطای گواهی به مالکان اراضی غیر مشمول و تملک سایر اراضی موات و بایر و تجهیز و واگذاری آنها تشکیل شد. به این ترتیب سهم دولت در واگذاری زمین برای ساخت مسکن از کمتر از ۱۰ درصد در پیش از انقلاب به بیش از ۶۰ درصد پس از تشکیل سازمان زمین‌شهری و ۴۵ درصد در سال‌های ۶۶-۱۳۶۴ تغییر یافت. گرچه افزایش عرضه زمین در شهر تهران طی سال‌های انقلاب موجب کاهش قیمت و سهم آن در هزینه ساختمان تا حدود یک چهارم شد، از سال ۱۳۶۲ با افزایش مجدد قیمت زمین، سهم آن در هزینه ساختمان به حدود سال ۱۳۵۴ یعنی ۵۰ درصد رسید و در دهه هفتاد تا ۷۰ درصد این هزینه صعود کرد. از سال ۱۳۶۳ دولت آماده سازی اراضی را به مثابه شیوه کارا تر عرضه زمین شهری در پیش گرفت، اما به دلیل اتخاذ دیدگاه‌های آمایشی و گرایش به عرضه محدودتر زمین در تهران سهم استان تهران حدود ۲ هزار هکتار - از مجموع ۴۲ هزار هکتار اراضی آماده‌سازی شده کشور - تا سال ۱۳۷۵ (حدود ۵ درصد) بوده است. در طرح‌های آماده سازی نیز

به تدریج معیارهای تفکیک قطعات به ضوابط متناسب با توان گروه‌های میان درآمد گرایش یافت و معیار تفکیک زمین در حدود حداقل ۲۰۰ مترمربع تثبیت شد. به این ترتیب قیمت نسبتاً مناسب مترمربع زمین در آماده‌سازی‌ها، در نتیجه بزرگ شدن قطعات، جبران و دسترسی گروه‌های کم درآمد به آنها مجدداً محدود شد (غمامی و دیگران، ۱۳۸۶: ۴۷-۴۶).

از دیگر موارد مورد بررسی در این بخش می‌توان به برنامه‌ریزی مسکن اشاره کرد که خود نیز این روند را تشدید می‌کند، زیرا واگذاری زمین به تعاونی‌های محیط کار و آنهم کارگاه‌های بزرگ محدود می‌شود (کارگر، ۸۹-۱۳۸۸: ۲۹۱). نکته قابل توجه در مورد تعاونی‌های مسکن، پوشش ندادن آنها بر بخش عمده گروه‌های کم درآمد یعنی نیروی کار غیرمتشکل و شاغل در واحدهای کوچک یا خود اشتغال است که نمی‌توانند در تعاونی‌های محل کار (با بیش از ۷ عضو) عضویت پیدا کنند و از حمایت‌های آن بهره‌مند شوند. در آیین‌نامه واگذاری زمین شهری که سازمان زمین‌شهری (سازمان ملی زمین و مسکن فعلی) برای آماده‌سازی‌ها و شهرهای جدید تدوین کرد، شرط واگذاری زمین ارزان قیمت برای خانوارهای معمولی، عضویت آنها در تعاونی‌های مسکن تشکیل شده در محیط کار است که تعداد اعضای آنها کمتر از ۷ نفر نباشد. در حالی که بنابر آمار موجود بالغ بر ۵۵ درصد از شاغلان مجموعه شهری تهران در کارگاه‌هایی با کمتر از ۱۰ نفر کارکن به کار مشغول بوده‌اند، یعنی اکثریت جامعه (در اصل کم درآمدها) به هیچ‌وجه شرط لازم برای خرید زمین ارزان از دولت را نداشته‌اند (غمامی و دیگران، ۱۳۸۶: ۴۹-۴۸).

بنابراین می‌توان نقش کانونهای زیستی نظیر اسلام‌شهر را در جذب اقشار کم‌درآمد متصور دانست (حبیبی، ۱۳۸۱: ۳۲-۳۱). در واقع پس از انقلاب، از هم‌پاشیدگی ارتباط دولت، شهرداری و اقتصاد باعث توسعه هرج و مرج با احداث صدها هزار خانه مسکونی شخصی شد. این خانه‌سازی با ایجاد حومه‌ها و شهرهای اقماری جدید، (مثلاً اسلام‌شهر یا قرچک) سبب توسعه فضایی بی‌سابقه بدون ساماندهی فضایی شد (سجادیان، ۱۳۸۰: ۴۱۲). چنین توسعه فضایی و پراکنش شهری که ذکر آن رفت موجبات افزایش کاربری‌های شهری (مسکونی) و از بین رفتن اراضی مزروعی را فراهم آورد. به‌گونه‌ای که در دهه ۴۰ مساحت کاربری کشاورزی در شهر اسلام‌شهر برابر ۱۰۹۸۲۷۱۰/۷۱ مترمربع بوده اما در دهه ۱۳۶۰ به ۲۷۲۹۹۸۵ مترمربع رسیده است (پرنون، ۱۳۸۹: ۱۲۵-۱۲۴).

اطلاعات به‌دست آمده از نقشه‌های کاربری اراضی مشخص می‌کند که در سال ۱۳۴۳، قبل از

تبدیل اسلام‌شهر به یک نقطه شهری، میزان کاربری کشاورزی و فضای سبز برابر ۴۰/۶ درصد از کاربری‌ها بوده است. اما این میزان در سال ۱۳۶۴ به ۱۶/۵۳ درصد کاهش پیدا می‌کند و این روند کاهشی به موازات ورود مهاجران به شهر ادامه دارد تا جایی که در سال ۱۳۷۷ به حدود ۹/۸۹ درصد می‌رسد (پوراحمد و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۴۰-۱۳۹). سرانه فضای سبز در سال ۱۳۸۶ به ۴.۶۶ مترمربع و سرانه کشاورزی به ۳.۹۲ مترمربع می‌رسد (مهندسین مشاورآبان، ۱۳۸۸).

همان‌گونه که در سطور فوق تشریح شد عوامل کلان و ساختارهای مدیریتی و به عبارتی نقص قوانین و برنامه‌ریزی‌ها (نادیده گرفتن تمامی گروه‌ها در طرح‌های شهری) منجر به رانش جمعیت و فعالیت از تهران به نواحی پیرامونی و به‌ویژه اسلام‌شهر شده است و در غیاب مدیریت یکپارچه شهری شاهد پراکنش ناموزن جمعیت و فعالیت از اسلام‌شهر به نواحی پیرامونی آن هستیم. با ذکر اوصافی که برشمرده شد شاهد بروز و ظهور و تشدید روند اسکان غیررسمی در محدوده مورد مطالعه می‌باشیم.

علاوه بر ساختار مدیریت کلان و چگونگی تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری آن در بخش‌های اقتصادی و سیاست‌گذاری مسکن و تأثیر ناکافی بودن و جامعیت نداشتن قوانین و مقررات و ساختار سازمانی نامطلوب در این زمینه، درباره علل میانه پیدایش پدیده اسکان غیررسمی در حوزه اسلام‌شهر باید به نحوه توزیع مراکز صنعتی، شبکه‌های حمل و نقل، ماهیت صنایع، ارزان بودن زمین در حواشی و وابستگی‌های قومی-زبانی اشاره کرد. در سطح خرد، قوانین و مقررات شهری محدود کننده، مؤثرترین عامل در گرایش فقرا به مسکن غیررسمی بوده است (کارگر، ۱۳۸۹: ۲۶-۲۷). در شهرستان اسلام‌شهر از محله میان‌آباد می‌توان تحت‌عنوان سکونتگاه غیر-رسمی یاد کرد. محله میان‌آباد در جنوب شهر اسلام‌شهر و جنوب کمربندی الغدیر قرار دارد. این محله در سال ۱۳۸۵ نزدیک به ۲۴ هزار نفر جمعیت داشته و در پایان سال ۱۳۸۶ و ابتدای سال ۱۳۸۷، حدود ۴۵ هزار نفر در میان‌آباد زندگی می‌کردند. از ابتدا، روستایی کوچک بوده که به دلیل مهاجرت‌های گسترده در دهه‌های قبل، به صورت سکونتگاه نسبتاً بزرگی درآمده است و از زمان الحاق آن به محدوده شهر اسلام‌شهر، اهمیت فزاینده‌ای در سایر محلات شهر پیدا کرده است. این محله در فاصله‌ای در حدود ۱ کیلومتر به کمربندی الغدیر در شمال محدود می‌شود و سراسر محدوده‌های دیگر این محله را اراضی بایر و زمین‌های با کاربری کشاورزی دربر گرفته است. محله میان‌آباد که در فاصله ۴ کیلومتری شرق شهر اسلام‌شهر واقع شده است

در ارتفاع ۱۰۵۰ کیلومتری از سطح دریاهاى آزاد قرار دارد (مهندسین مشاور و شهرساز رای فن، ۱۳۷۸: ۱۰).

بافت محله میان‌آباد به‌گونه‌ای است که در آن، سکونتگاهها به صورت فشرده و نامنظم در قسمت مرکزی محله تمرکز یافته و تراکم فشرده مسکونی و انسانی در آن قابل مشاهده است (کارگر، ۸۹-۱۳۸۸: ۳۶۵). بر اساس اطلاعات بدست آمده، جمعیت محله میان‌آباد در دهه ۱۳۴۵-۵۵ از تعداد ۷۸ نفر با نرخ رشد ۵/۷۲ درصدی به ۱۳۶ نفر افزایش یافته است. از سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ نیز بدلیل رشد فزاینده مهاجرت به شهر تهران و پایین بودن درآمد مهاجرین، سکونتگاههایی همچون میان‌آباد از رشد جمعیتی قابل توجهی برخوردار می‌گردند. جمعیت میان‌آباد در سال ۱۳۶۵ برابر ۱۰۵۷۶ و در سال ۱۳۷۵ برابر ۱۸۶۲۸ نفر بوده است و نرخ رشدی برابر ۵۸۲۴ درصد را تجربه کرده است. در دهه ۷۵-۱۳۶۵ جمعیت میان‌آباد از ۱۰۵۷۶ نفر در سال ۱۳۶۵ به ۱۸۶۲۸ نفر در سال ۱۳۷۵ افزایش می‌یابد، لذا نرخ رشد میان‌آباد از ۵۴.۵۵ درصد در دهه ۶۵-۱۳۵۵ به ۵۸۲۴ درصد در دهه ۷۵-۱۳۶۵ کاهش می‌یابد (صادقی، ۸۸-۱۳۸۷: ۱۰۰). با توجه به رشد جمعیت مناطق حوزه نفوذ اسلام‌شهر نظیر اکبرآباد با جمعیت حدود ۱۵۰۰۰۰ نفر و سلطان‌آباد با بیش از ۱۰۰۰۰۰ هزار نفر و صالح‌آباد و... (عبداللهی، ۱۳۸۶: ۴۲) در این دهه می‌توان تغییر جهت حرکت مهاجرین از اسلام‌شهر به سمت مناطق مذکور را متصور دانست.

باید اشاره کرد که در سرشماری ۱۳۸۵، بُعد خانوار در این محله ۴/۰۲ بوده است و ۶۰۷۵ خانوار در آن زندگی می‌کردند. با توجه به اینکه بُعد خانوار در سال ۱۳۸۵ در اسلام‌شهر ۳/۹۲ بوده است لذا بُعد خانوار در محله میان‌آباد عدد بیشتری را نشان می‌دهد. همچنین بررسی جریان مهاجرتی نشان می‌دهد که در سال ۱۳۸۵ جمعیت متولد شده در همین محله ۵۸۳۲ نفر یا حدود ۲۴ درصد از ساکنان این محل بوده است و مابقی جمعیت آن یعنی ۷۶ درصد را مهاجران تشکیل می‌دهند که از این تعداد، ۸۹۸۵ نفر یا ۳۶.۵ درصد از کل جمعیت را مهاجرین شهرها و ۷۲۶۴ نفر یا ۲۹.۵ درصد را مهاجرین از روستاها تشکیل می‌دهند و بقیه اظهار نشده است (صادقی، ۸۸-۱۳۸۷: ۱۰۸-۱۰۷ و ۱۰۰ و مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵).

همان‌گونه که در سطور فوق بدان اشاره شد با توجه به هجوم جمعیت به میان‌آباد، روند ساخت و ساز به‌ویژه تصرف و ساخت و سازهای غیرمجاز و یک شبه ساخته شده در اراضی وقفی و مزروعی به سرعت رو به افزایش است به‌گونه‌ای که تا نزدیکی و لبه‌های اراضی مزروعی

ساخت‌وساز ادامه یافته است و در مجموع گسیختگی کالبدی و بی‌نظمی در ساخت، ضعف دسترسی، نبود شبکه فاضلاب و ... برخی از ویژگی‌های این محله است.

در این بخش از نوشتار لازم دیده شد تا نگاهی به ساختار اقتصادی و واحدهای فعالیتی در شهرستان اسلام‌شهر انداخته شود که در زمینه مورد بحث حائز اهمیت است. در شهرستان اسلام‌شهر تعداد ۴۷۷ کارگاه وجود دارد که از این تعداد ۳۷۰ کارگاه مربوط به واحدهای صنعتی فعال می‌باشد که برای ۵۶۵۹ نفر اشتغال‌زایی ایجاد کرده‌اند. همچنین تعداد ۲۱۱ کارگاه مربوط به طرح‌های صنعتی در شهر اسلام‌شهر است که در این بین ۱۵۲ واحد صنعتی فعال هستند و ۲۱۶۳ نفر در آنها مشغول به کار می‌باشند (مهندسین مشاور آبان، ۱۳۸۸).

در چند سال اخیر، با توجه به توسعه شهرک‌های صنعتی و نمایشگاه‌های ماشین‌آلات و نیز کارگاه‌های پراکنده در سطح شهر و طرفین جاده ساوه، اسلام‌شهر با مسائل بسیاری مواجه شده است. از جمله این شهرک‌ها می‌توان به شهرک صنعتی چهاردانگه اشاره کرد که در مساحت ۲۵۰ هکتار قابل افزایش به ۵۰۰ هکتار با ۳۳۰ کارگاه آلوده و مزاحم شهر تهران قابل توسعه تا ۲۰ هزار شغل صنعتی و خدماتی بدون ظرفیت‌یابی منطقه، بار زیست محیطی شدیدی را با افزایش جمعیت ناحیه و تخریب اراضی کشاورزی در اثر فعالیت صنعتی و خدماتی به اسلام‌شهر تحمیل کرده است. همچنین شهرک نمایشگاه‌های ماشین‌آلات سنگین و نیمه‌سنگین به مساحت ۱۲۲ هکتار با تردد دهها کامیون و تریلر همراه با تأسیسات جانبی تعمیرگاهی و خدماتی در اراضی کشاورزی در نزدیکی روستاهای بهرام‌آباد و ملک‌آباد و حوزه نفوذ شهر احداث شده است و احداث سایر نواحی صنعتی و مجتمع‌های انبارها و پایانه‌های حمل و نقل سنگین نیز از آن جمله است (عبداللهی، ۱۳۸۶: ۱۱۷-۱۱۶). لازم به یادآوری است که کارگاه‌های صنعتی متوسط و کوچک در واقع موجد بیشترین مشکلات هستند این کارگاهها به لحاظ مکانی و فضایی از یک الگوی استقرار منفرد و پراکنده تبعیت می‌کنند (همان: ۱۱۱). گرایش نداشتن و ناتوانی صنایع کوچک به استقرار در شهرک صنعتی و ادامه روند استقرار پراکنده و بدون برنامه و اغلب در داخل مناطق مسکونی نهایتاً به تشدید تداخل کاربری‌ها و به تبع آن بروز مسائل امنیتی ناشی از آن منجر خواهد شد (کارگر، ۱۳۸۸: ۳۱۱). همچنین با راه‌اندازی تدریجی ایستگاه آپرین بزرگ بتدریج قسمتهای حمل و نقل سنگین واگن‌ها و لوکوموتیو و کلیه تأسیسات جانبی حمل بار و انبار کالاها از ناحیه راه‌آهن تهران به منطقه

اسلامشهر منتقل خواهد شد که باعث گسترش فضایی در اراضی مجاور اسلامشهر می‌شود و تبدیل کاربری بخشی از اراضی کشاورزی مجاور به سایر کاربریها از جمله مسکونی، تولیدی، خدماتی و تجاری باعث توسعه کالبدی روستاها و شهرکها و دگرگونی وسیع در کالبد منطقه خواهد شد و می‌توان گفت در آینده آن بخش از مشکلات مکانی و زیست محیطی که در منطقه راه‌آهن تهران وجود داشته بتدریج به این ناحیه در جنوب‌غربی تهران منتقل خواهد شد (عبداللهی، ۱۳۸۶: ۵۶).

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

پراکنش ناموزن جمعیت و فعالیت و توسعه فیزیکی و ناموزون حاصل از آن، از مسائل مهم کاربری اراضی کلان‌شهرهای کشورهای در حال توسعه منجمله کلان‌شهر تهران است. در این نوشتار عوامل مؤثر در رانش جمعیت و فعالیت از تهران به اسلامشهر تشریح شد و نقش ساختارهای کلان‌مدیریتی و نقص قوانین و برنامه‌ریزی‌ها تشریح شد و عنوان شد که برنامه‌ریزی‌های شهری و برنامه‌ریزی‌های مربوط به مسکن در مجموعه شهری تهران منجر به فرافکنی گروه‌های کم‌درآمد از تهران به نواحی پیرامونی و اسلامشهر شد و متعاقباً به تخریب و از بین رفتن اراضی کشاورزی، رشد خودرو بی‌برنامه دامن زد و مجموعاً توسعه پایدار شهری را به تعویق و تأخیر انداخت. همچنین با تشدید روند فرافکنی مذکور و گسترش بی‌سابقه روند مهاجرت ناشی از آن منجر به بروز و تشدید اسکان غیررسمی شد. علاوه بر توسعه فیزیکی ناموزون و گسیختگی کالبدی و بلعیده شدن اراضی کشاورزی، پراکنش فعالیت‌های صنعتی و کارگاهی با بافت مسکونی و انتقال فعالیت‌های انبارداری و باربری از تهران به اسلامشهر موجبات افت کیفیت زیست در منطقه، مشکلات زیست محیطی و بسیاری چالش‌های دیگر را فراهم آورده است.

در پایان و با توجه به موارد پیش گفته موارد زیر توصیه می‌گردد:

- ضرورت استقرار مدیریت یکپارچه در منطقه کلان‌شهری تهران
- ایجاد مجتمع‌های کارگاهی در خارج از محدوده سکونت
- ساماندهی کاربری‌ها و کارگاه‌های موجود در طرفین جاده ساوه و ساماندهی کارگاه‌های پراکنده در سطح شهر

- ساماندهی مشاغل آلوده زا در سطح شهر و منطقه
- ساماندهی واحدهای دامی و پایانه‌های بار در سطح شهرستان
- در نظر گرفتن تمامی گروههای اجتماعی در طرح‌های مربوط به مسکن که می‌تواند از فزاینده‌ی گروههای کم در آمد ممانعت به‌عمل آورد ضمن آنکه حق مالکیت ساکنین و شهروندان به رسمیت شناخته شود.

منابع

۱. برک‌پور، ناصر و اسدی، ایرج (۱۳۸۸)، گذار از مدیریت شهری به حکمروایی شهری، چاپ اول، انتشارات دانشگاه هنر؛
۲. پورمحمدی، محمدرضا و جام کسری، محمد (۱۳۸۹)، ارزیابی ناپایداری در توسعه فضایی متروپل تبریز، فصلنامه مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، سال اول، شماره چهارم، صص ۱-۱۸؛
۳. پرنون، زیبا (۱۳۸۹)، بررسی اثر مهاجرت بر تغییر کاربری اراضی شهر اسلام‌شهر از سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۵، پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تهران، دانشکده جغرافیا؛
۴. پوراحمد، احمد؛ سیف‌الدینی، فرانک و پرنون، زیبا (۱۳۹۰)، مهاجرت و تغییر کاربری اراضی در شهر اسلام‌شهر، فصلنامه مطالعات جغرافیایی مناطق خشک، سال دوم، شماره پنجم، صص ۱۵۲-۱۳۱؛
۵. پورمحمدی، محمدرضا و جام کسری، محمد (۱۳۹۰)، تحلیلی بر الگوی توسعه ناموزون تبریز، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۵، شماره ۱۰۰، صص ۵۴-۳۱؛
۶. پیران، پرویز (۱۳۸۰)، تحلیل جامعه‌شناختی از مسکن شهری در ایران: اسکان غیررسمی، نامه انجمن جامعه‌شناسی، شماره ۶، صص ۴۸-۲۷؛
۷. حبیبی، سیدمحسن (۱۳۸۱)، نقش و جایگاه مجموعه‌های زیستی پیرامون شهرهای بزرگ در نظام اسکان کشور (نمونه مطالعاتی: اسلام‌شهر)، فصلنامه هفت شهر، سال سوم، شماره هشتم، صص ۳۳-۲۵؛
۸. رهنما، محمدرحیم؛ عباس‌زاده، غلامرضا (۱۳۷۸)، اصول، مبانی و مدل‌های سنجش فرم کالبدی شهر، مشهد، انتشارات جهاد دانشگاهی؛
۹. شکویی، حسین (۱۳۸۳)، دیدگاه‌ها نو در جغرافیای شهری»، جلد اول، چاپ هفتم، انتشارات سمت، تهران؛
۱۰. شمس، مجید و حجتی ملایری، پریسا (۱۳۸۸)، توسعه فیزیکی و تاثیر آن در تغییرات کاربری اراضی شهر ملایر (۸۵ و ۱۳۶۵)، فصلنامه آمایش محیط، سال دوم، شماره ۷، صص ۹۱-۷۵؛
۱۱. صادقی، یدا... (۸۸- ۱۳۸۷)، ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی با تأکید بر مشارکت مردمی نمونه موردی: میان‌آباد اسلام‌شهر، دانشگاه شهید بهشتی، پایان‌نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری؛
۱۲. صرافانی، مظفر (۱۳۸۱)، به سوی نظریه‌ای برای ساماندهی اسکان غیررسمی، از حاشیه‌نشینی تا متن شهرنشینی، فصلنامه هفت شهر، سال سوم، شماره هشتم، صص ۱۱-۵؛
۱۳. طبیبیان، منوچهر و اسدی، ایرج (۱۳۸۷)، بررسی و تحلیل عوامل پراکنده رویی در توسعه فضایی

- مناطق کلان‌شهری، فصلنامه نامه هنر، شماره ۲، صص ۲۳-۵:
۱۴. عبداللهی، طاهر (۱۳۸۶)، تحلیل روند توسعه فیزیکی اسلام‌شهر در چهاردهه اخیر، پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تهران، دانشکده جغرافیا؛
۱۵. غمامی، مجید؛ خاتم، اعظم و اطهاری، کمال (۱۳۸۶)، مدیریت یکپارچه و حل مسئله اسکان غیررسمی، انتشارات شهیدی، چاپ اول؛
۱۶. کاظمیان، غلامرضا (۱۳۸۳)، تبیین رابطه ساختار حاکمیت و قدرت شهری با سازمان یابی فضا، تلاش برای طراحی مدل (نمونه منطقه کلان شهری)، رساله دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی، زمستان؛
۱۷. متوسلی، محمدمهدی و اسماعیل‌زاده، حسن (۱۳۸۵)، رشد و پراکنش جمعیت در مناطق کلان‌شهری (نمونه موردی: منطقه کلان شهری تهران)، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۱۸، صص ۶۰-۷۳؛
۱۸. مرکز آمار ایران (۱۳۷۵)، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن، نتایج تفصیلی شهرستان اسلام‌شهر؛
۱۹. مرکز آمار ایران (۱۳۸۵)، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن؛
۲۰. مهندسین مشاور آبان (۱۳۸۸)، طرح راهبردی ساختاری حوزه شهری اسلام‌شهر - رباط کریم؛
۲۱. مهندسین مشاور و شهرساز رای‌فن (۱۳۷۸)، طرح تفصیلی میان‌آباد، شهرداری اسلام‌شهر؛
۲۲. نظریان، اصغر (۱۳۷۰)، گسترش فضایی شهر تهران و پیدایش شهرکهای اقماری، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۲۰، صص ۱۳۹-۹۷؛

23. Hess, G. R, Salinda S. Daley, Becky K. Dennison, Sharon R. Lubkin Robert P. McGuinn, Vanessa Z. Morin, Kevin M. Potter Rick E; Savage, Wade G. Shelton, Chris M. Snow, Beth M. Wrege , 2001, Just What is Sprawl, Anyway? www4.ncsu.edu/~grhess;
24. Jansen, B. Janssen, Leonie (2005), "Beyond Sprawl :Principles for Achieving More Qualitative Spatial Development" ,DISP160, Voluma41, Issue140;
25. Macann, A.Barbara(2003), "Measuring the Health Effects of Sprawl, A National Analysis of Physical Activity ,Obesity and Chronic Disease", smart growth America Surface Transportation Policy Project, www.smartgrowthamerica.org;
26. www.baufachinformation.de/zeitschriftenartikle.jsp?